

Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918–1921)

Bitlis and Environment in The National Struggle (1918-1921)

Haluk Selvi

Bülent Cırık

Özet

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihin eski zamanlarından beri insanlığın yaşam alanı olmuştur. Osmanlı idaresinde yaklaşık dört yüz yıl yaşadıktan sonra XIX. yüzyılda bu devletten kopuşun eşiğine gelen bu coğrafya büyük devletlerin mücadelesine sahne olmuştur. Bu bölge içinde önemli bir konuma sahip olan Bitlis Vilayeti bu idari statüsünü elde ettiği 1879 yılından sonra daha da büyümüş, ancak Osmanlı Devleti'nin bu çağda içerisinde bulunduğu iktisadi ve idari kaostan kurtulamamıştır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılması bölgede hem dış güçler hem de yerli halk arasında yeni beklentileri peşinden getirmiştir. Birlikte yaşamaya devam etmek ya da büyük devletlerin himayesinde bağımsız bir devlet kurmak fikri bölgede tartışılır olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Bitlis Cephesinde Ruslara karşı bölge halkını savaşa teşvik eden Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele sırasında da bölge aşiretleri ile irtibata geçerek onları bağımsızlık savaşına dâhil etmeyi başardı. Bölge halkının Milli Mücadelenin yanında duruşunu gösteren en önemli tarihi kayıtlar, önce Osmanlı Hükümetine sonra da TBMM Başkanlığına çekilen telgraflarda açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Milli Mücadele, Doğu Anadolu, Kürt Aşiretleri.

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
hselvi@sakarya.edu.tr

Okt., Dumlupınar Üniversitesi, Tavşanlı Meslek Yüksek Okulu.

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

Eastern and Southeastern Anatolia has been a living space for mankind since antiquity. After almost four hundred years of Ottoman rule, the region in the 19th century turned into an area of struggles of the Great Powers. Bitlis which became province in 1879 had an important geographical location in the region, but the province could not avoid the economic and administrative chaos of the Ottoman State. The defeat of the Ottoman State in the First World War brought about new expectations for both the external powers and indigenous people in the region. The idea of living under the Ottoman rule or of establishing an independent state under the auspices of the Great Powers began to be discussed in the region. During the First World War, Mustafa Kemal Pasha encouraged the people of the region to fight against Russians in the Bitlis front. During the War of Independence, Mustafa Kemal Pasha again got in touch with the tribes of the region and they fought against the occupying armies. Telegrams to Ottoman Government and The Grand National Assembly of Turkey clearly show the determination of local community to fight against the enemies in this struggle.

Key Words: *Bitlis, National Struggle, Eastern Anatolia, Kurdish Tribes.*

Giriş

Bitlis şehri, Dicle'nin kollarından olan Botan Suyu'na karışan Bitlis Çayı'nın açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400 metre yükseklikte kurulmuştur. Bitlis, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir coğrafi bölgede, Güney Torosların geçiş vadisinde bulunmasından dolayı tarih boyunca ilgi alanı olmuştur. Bitlis şehri Osmanlı Devleti idaresinde 1879'da kurulan Bitlis Vilayeti'nin merkezi olmuş, bu durum şehrin önemini daha da arttırmıştır¹.

XIX. yüzyıl başlarında Bitlis ve Diyarbakır vilayetleri arasında kalan Batman Çayı, hemen hemen bu iki vilayetin sınırı durumundaydı. Bugün Batman'ın ilçeleri olan Beşiri Nahiyesi, Diyarbakır Vilayeti'nin Diyarbakır Sancağı'na, Hasankeyf ise, Diyarbakır Vilayeti'nin Mardin Sancağı'na bağlı bir kazaydı. Gercüş de Diyarbakır Vilayeti'nin Mardin Sancağı'na bağlı bir statüdeydi. Kozluk İlçesi'nin ismi Hazzo olup Bitlis Vilayeti'nin Siirt Sancağı'na bağlıydı. Bu çalışmada eldeki bilgiler çerçevesinde 1918-1921 yıllarında Bitlis Vilayeti olarak şekillenmiş olan, bugünkü Diyarbakır, Bitlis, Siirt, Batman ve Mardin arasında kalan bölgedeki gelişmeler ele alınmaya çalışılacaktır.

Bitlis Vilayeti'nin Milli Mücadele yıllarındaki idari taksimatı şu şeklideydi: Bitlis Sancağı; Ahlat, Hizan, Mutki kazalarından, Muş Sancağı; Geligözan, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından, Siirt Sancağı; Erüh, Pervari, Garzan, Şirvan kazalarından, Genç Sancağı; Çapakçur ve Kulpa kazalarından oluşmaktaydı. Bu şekliyle Bitlis Vilayeti dört sancak ve on dört kazadan müteşekkildi². Bölgedeki vilayetler XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin iktisadî yönden en kötü durumdaki yerlerindendi. Bayındırlık, eğitim, sağlık ve idari açıdan sıkıntılar hat safhadaydı. Osmanlı Devleti bu sıkıntıların farkındaydı, ancak savaşlar ve maddi imkânsızlıklar bu aralıkta bölgenin durumunun iyileştirilmesini imkânsız kılmıştı. Bu problemlerin yaşandığı sırada Birinci Dünya Savaşı'na giren Bitlis Vilayeti, savaş alanı haline gelmiş ve savaştan daha kötü bir durumda çıkmıştı.

1 Metin Tuncel, "Bitlis", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 225.

2 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, Dersaadet, 1323, s. 210.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus Anlaşması ile bölgenin İngilizler tarafından Rus nüfuz bölgesi olarak kabul edilmesi, 1913 Ermeni Islahat Projesi ve 1914 Bitlis İsyanı bölgedeki önemli gelişmelerdendir. Bu gelişmelerde Rusya'nın bölge üzerindeki politikalarının önemli etkisi vardır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rusya'nın Bitlis ve Muş'u işgal etmesi, savaş öncesi hazırlıkların savaş sırasında ne kadar etkili olduğunu göstermiştir. Savaş sırasında bölgede yaşanan gelişmeler savaştan sonra bölgenin siyasi ve sosyal yapısına etki ettiğinden bu gelişmeleri kısaca ele almak gerekmektedir.

Ruslar, Osmanlı kuvvetlerinin 1915 yılı Ocak ayındaki Sarıkamış başarısızlığının ardından, Osmanlı III. Ordusu'nun takviye kuvvetleri almasına fırsat vermeden, Türk savunma hattını yarararak Erzurum'u ele geçirmek amacıyla, Köprüköy-Erzurum genel istikametinde tarazuza geçmişler, uzun ve kanlı savaşılarından sonra 16 Şubat 1916'da Erzurum'a girmişlerdi. Bu arada Ruslar, ileri hareketlerine devam ederek 17 Şubat 1916'da Muş'u ve 2 Mart'ta Bitlis'i işgal ettiler. Mustafa Kemal Paşa XVI. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a geldiğinde Rus Kafkas Ordusu, Oğnut-Muş-Bitlis hattına ulaşmıştı. Bitlis'i işgal eden 2. Kafkas Tümeni ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvvetleri, Bitlis'in 10-15 km. kadar güneyine (Şeyh Ömer-Hürmüz-Yukarı Ölek hattına) ilerlediler, XVI. Kolordunun 5. Tümeni bu kuvvetlere karşı Kamboş-Şetek-Şeyhcuma hattında savundu³.

27 Mart 1916'da Diyarbakır'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Bitlis-Muş-Oğnut Cephesindeki XVI. Kolordu'nun emir ve komutasını ele aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Nisan 1916 günü Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan Milis Kuvvetleri'ne verdiği talimatta; Mutki bölgesindeki milislerin Hacı Musa Bey komutasında toplanması; Sason bölgesinde bulunan milislerin Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri koruması; Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezelerin 5. Tümen Komutanı'nın emrinde olması ve bölgede bulunan en büyük mülkiye memurlarının milis müfrezelerinin idaresini sağlamaya yardımcı olmaları gibi hususları içermektedir⁴.

3 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 255-257.

4 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, II. Cilt, 2. Kısım, Kafkas Cephesi, 2. Ordu

Bu talimat, Güneydoğu Anadolu’da ilk savunmanın nasıl düzenlendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Gerçi bölgedeki düşman kuvvetleri de henüz zayıftır ama yaklaşık 200 kilometrelik bir cephenin savunulması ve bu arada Bitlis’in geri alınması bir piyade tümeniy-le, birkaç müfrezenin gayretine bırakılmış durumdaydı. 10 Nisan’da verilen II. Kolordu emrinde “5. Tümen Bitlis’e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam etmekle beraber Hizan ve Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sason bölgelerindeki milis ve gönüllülerle, Rusların Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek rahat hareket etmelerini engelleyecektir” deniliyordu. Bu faaliyetler sonunda 8 Ağustos 1916 akşamı, 5. Tümen, Bitlis’i tamamen ele geçirmiş, böylece Bitlis beş ay süren düşman işgalinden kurtulmuştu⁵.

5. Tümen, Bitlis’i düşman işgalinden kurtarmak için taarruz ederken, 8. Tümen de aynı amaçla Muş istikametinde taarruz ediyordu. Bu tümen beş gün devam eden taarruzda büyük fedakârlıklar göstererek, canla başla savaşmış ve 8 Ağustos 1916 sabahı Muş’u ele geçirmişti. Muş’un 8. Tümen tarafından ele geçirilmesi, 5. Tümen’in Bitlis’i kurtarmasını da kolaylaştırmıştır. Çünkü Rus Komutanı Nazarbekof, Muş’a Türk birliklerinin girdiğini haber alınca artık umutsuz bir direnmenin anlamsız olacağını düşünerek Bitlis’i boşaltmıştır. Muş, 25 Ağustos 1916’da tekrar Ruslar tarafından işgal edildi ve 30 Nisan 1917’de ikinci defa ve kesin olarak Rus işgalinden kurtarıldı. Bu kez de Mustafa Kemal Paşa, Muş’u kurtaran birliklere, II. Ordu Komutanı olarak komuta ediyordu⁶. I. Dünya Savaşı’nda cereyan eden bu muharebelerde bölgedeki gönüllü birliklerin önemli mücadelesi olmuştur.⁷ Bu destek, özellikle üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisidir. Çünkü bu aşiretler ve bölgedeki yöneticiler Milli Mücadele sırasında Osmanlı Devletine bağlı kalma düşüncesini açıkça göstereceklerdir.

Harekâtı 1916-1918, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978, s. 54; Fahri Çeliker, “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(8), (Mart 1987), 379-392.

5 Serdar Mehmet Törehan, *Bitlis’in İşgali ve Kurtuluşu*, Van, 1995, s. 156.

6 Fahri Çeliker, “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa”, s. 380.

7 Mehmet Evsile, “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(36), (Kasım 1996), 911-926.

Mondros Mütarekesi'nden Sonra Nüfus Problemi

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, 1914 yılında yapılan Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus sayımına göre Bitlis Vilayeti'nin nüfusu şu şekildeydi⁸:

	Müslüman	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan	Süryani	Keldani	Toplam
Bitlis	38.701	18.650	89	384	350		58.174
Ahlat	10.190	9.501		207			19.898
Hizan	11.624	5.023					16.647
Mutki	12.462	4.110					16.572
Siirt	27.649	2.218		412	775	1.549	32.603
Eruh	22.677	1.890			714	954	26.235
Pervari	6.415	1.326				1.781	9.522
Şirvan	15.181	1.169			1.109		17.459
Garzan	14.541	4.225		107	1.044	72	19.989
Genç	24.467	1.603					26.070
Çapakçur	11.292	734					12.026
Kulp	15.252	3.573					18.825
Muş	30.254	33.087	2.699	530			66.570
Bulanık	16.372	14.662					31.034
Sasun	7.454	6.505					13.959
Malazgird	30.929	4.438					35.367
Varto	14.539	1.990					16.529
Toplam	309.999	114.704	2.788	1.640	3.992	4.356	437.479

Osmanlı nüfus verileri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde savaş öncesi nüfusun % 80'inin Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin en yoğun yaşadığı vilayet Bitlis'tir. Burada Ermeniler nüfusun yaklaşık % 25'ini oluşturmaktadırlar. Ermenilerin isyanları ile adını duyurmuş olan Sason'da nüfusun yaklaşık % 50'sini Ermeniler oluşturmaktadır.

Savaşın sona ermesinin ardından Ermenilerin kamuoyunda nüfus problemini tekrar gündeme getireceğini düşünen Osmanlı Hükümeti buna karşı çeşitli tedbirler alma yoluna gitti. Bunlardan ilkidaha savaş sona ermeden, hükümetin 26 Ekim 1918'de Halep, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Musul vilâyetleriyle Erzincan, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta görüldü. Bu telgrafta hükümet, vilayet ve liva dâhilindeki kazalardan her birinde ne kadar Türk, Arap

8 Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin, 1985, pp. 174-176.

ve Ermeni'nin bulunduğunu, bunların ne kadarının İslam, Ortodoks, Ermeni Katolik, Protestan, Keldani v.s. olduğunu sorarak şöyle diyordu:

“...Sulh Konferansındaki önemi dikkate alınarak gerek resmi kayıtlardan ve gerek vesikalardan doğru bilgi sağlanmasına gayretle alınacak neticenin acele olarak gönderilmesi ve her ne sebeple olursa olsun şuraya buraya sevk edilmiş eşhasdan ileride dönebileceklerine tekrar memleketlerine gelmiş nazarıyla bakılarak toplam nüfusun ona göre hesap edilmesi...”⁹

Dâhiliye Nezareti'nin bu telgrafı üzerine vilayetlerde çalışmalar başlamış ve vilayetler dâhilindeki Ermeni nüfusu ve Ermenilerle meskûn olan köyler tespit edilmeye çalışılmıştır. Vilayetler bu konuda çok hızlı hareket etmişler, fakat ulaşım ve haberleşme imkânlarının yetersizliği yüzünden sonuçlar Dâhiliye Nezareti'ne 1919 yılının Şubat ayına kadar gelmeye devam etmiştir. Nezaret bu konu üzerinde o kadar önemli bir şekilde durmuş ve acele etmiştir ki, sonuçlar bazı vilayetlerde telgraf bulunmayan yerlerden özel süvariler vasıtasıyla elde edilmeye çalışılmıştır¹⁰.

Bitlis Vilayeti'nin nüfusu, diğer vilayetlere göre daha geç bir şekilde merkeze ulaşmıştır. Vilayetin nüfusu, Dâhiliye Nezareti'ne 4 Ocak-1 Şubat 1919 tarihleri arasında dört ayrı telgrafla gönderilmiştir. Vali Mazhar Bey vilayet nüfusunu şu şekilde bildiriyordu:

“... Vilayetin her tarafında % 30 nisbetinde vücudu tahmin edilen nüfus-ı mektume ve gayr-i muharrere hariç olduğu halde Bitlis Merkez Kazası sicill-i nüfusda 38.817 İslam, 18.640 Ermeni ve 386 Protestan ve 359 Süryani ve 84 Katolik kayıtlı olup İslamlardan bir kısmı ahval-i harbiye münasebetiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler ise vilayet haricine sevk olunarak buralarda pek cüz'i mikdarı kalmıştır.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) Dâhiliye Şifre Kalemî (DH.ŞFR.) 92/255; Dâhiliye İdare-i Umum (DH.İ-UM.)19-10/1-6.

10 Erzurum Valisi Münir Bey 23 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, Bayezid'ten bazı nahiyelerin neticelerinin özel süvari ile sağlanmasına teşebbüs edildiğini yazıyordu (B.O.A.Dâhiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat (DH. SN-THR.) 82/55, lef. 45).

1- İslamlardan cüz'i miktarı mevcut ve diğerleri hala iltica ettikleri mahallerde mukim buldukları ve Ermenilerden kimse bulunmadığı.

2- Savaştan önce Muş Sancağında mevcut olup harice iltica eden İslamlar 150.000 ve tehcir ettirilen ve Ruslara iltihak eyleyen Ermeniler 65.000 nüfus olduğu ve İslamlar iltica eyledikleri mahallerden peyderpey avdet etmekte olduğundan Ermenilerden avdet eden bulunmadığı.

3- Avdet edebileceklerle beraber.

Bitlis Vilayeti dâhilindeki beş bin küsur köyden 169'u Ermeni'dir.”

Yukarıdaki belgeye göre Bitlis Vilayeti'nin 1919 yılı nüfusu şu şekildedir:¹¹

Kaza	İslam	Ermeni	Süryani	Keldani
Mutki	18.000	700		
Ahlat(1)	10.375	9.600 gayri	m ü s l i m k a y	ı t l ı d ı r.
Siirt	29.917	2.151	716	1513
Şirvan	15.695	799	1.298	-----
Garzan	14.681	3.829	1.275	56
Pervari	6.436	1.326	-----	1.787
Şirnak	6.478	96	608	421
Muş(2)	15.000	Beş kazada	-----	-----
Malazgirt	2.000	Toplam	-----	-----
Bulanık	3.000	514 Ermeni	-----	-----
Varto	12.000		-----	-----
Sason	30.000		-----	-----
Genç	10.410	677	-----	-----
Çapakçor	17.646	-----	-----	-----
Kulp	21.610	86	-----	-----
İrve	16.358	1.790	96	570
Hizan(3)	20.000	5.000	-----	-----

11 B.O.A. DH. SN-THR. 82/55, lef.11-15.

Savaşın getirdiği olumsuz şartlar ve Ermenilerin şehirde yaptığı katliam dolayısıyla Bitlis'te Müslüman nüfusu çok cüzi bir miktara inmiştir¹².

Osmanlı Hükümeti Bitlis Vilayeti gibi diğer şark vilayetlerinden Dâhiliye Nezareti'ne gelen bilgileri değerlendirerek Paris Barış Konferansı'na hazırlandı. Hükümet, Ermeni Meselesi ile ilgili düşüncelerini içeren bir muhtırayı 12 Şubat 1919'da Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın İstanbul Yüksek Komiserlerine sundu. Bu muhtıra, Vilayat-ı Şarkıyye'de nüfusun % 80'ini Müslümanların oluşturduğu, Ermenilerin her yerde küçük bir azınlık halinde bulunduğu, Ermeni çetelerinin bir milyondan fazla Müslümanı katlettiği ve bunların Çar Ordusu tarafından silahlandırıldığı gibi hususları içermektedir¹³. Bu muhtıraya Ermenilerin verdiği cevapta, Türk iddiaları reddediliyor, Türk nüfus istatistiklerinin eksik, yanlış ve yalan olduğu, Dünya Savaşı'na kadar doğu vilayetlerinde Ermeni-Hıristiyan hâkimiyetinin mevcut olduğu iddia ediliyordu¹⁴.

Barış Konferansı bu iki iddia karşısında kesin neticeler elde etmek, Doğu Anadolu'da bir Amerikan mandasının oluşturulabilmesi ve Büyük Ermenistan'ın kurulması için şartları incelemek üzere bölgeye heyetler göndermeye karar verdi. Bu heyetlerin en önemli görevlerinden birisi hiç şüphesiz gittikleri bölgelerin nüfusunu tespit etmektir¹⁵. Bu heyetlerin en önemlisi olan Amerikan Harbord Heyeti, Paris Barış Konferansı'na sunduğu raporunda, bölgenin Ermenistan olamayacağını, nüfusun, tarihin ve kültürün Türklerin lehine olduğunu ifade ediyordu.

Bir taraftan yabancı heyetler diğer taraftan İngiliz subaylarının bölgedeki faaliyetleri yeni beklentileri ortaya çıkardı. Mondros Mütarekesi'nin belirsiz maddeleri, İstanbul hükümetlerinin kararsız tavırları, bölgedeki güçlü aşiretlerin gelecek hakkında farklı hareket etmelerine sebep oldu. Bu sırada özellikle Bitlis, Van ve Erzurum mer-

12 Kenan Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sayı: 21, 1995, Erzurum, s.54.

13 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1960, s.677-679.

14 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, s. 421-423.

15 B.O.A. DH. ŞFR. 97/121.

kezli bir Ermenistan'ın kurulmasının planlandığı haber alındığında bölgedeki siyasi ve dini liderler Osmanlı bütünlüğü içerisinde kalmak için çeşitli çalışmalara başladılar.

Siyasi Çözüm Arayışları

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların Doğu Anadolu Bölgesi'ni işgal etmeleriyle birlikte bölgedeki Kürtçülük çalışmaları artmış, Ruslar Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi Kürtçülüğü desteklemişlerdi. Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bağımsızlık yolunda, Ermenilerle Kürt milliyetçileri, siyasi olarak birlikte çalışmışlardı. Bununla beraber özellikle bölgedeki birçok Kürt aşireti Osmanlı ordusuyla birlikte Ruslara karşı çarpışmışlardı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtleri kışkırtıcı geniş bir İngiliz propagandası başladı. İngilizler ayrılıkçı Kürt liderlerini bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurulacağı vaadiyle politikalarına alet ettiler. Ancak Osmanlı hükümetlerinin kararsız ve baskı altında kalmış olan tutumları da bu tür hareketlerde etkili olmuştur.

Bu faaliyetler neticesinde, İstanbul'da Seyyid Abdülkadir başkanlığında Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti kuruldu. Seyyid Abdülkadir'in yardımcıları Emir Ali Bedirhan ile Ferik Fuat Paşa idi¹⁶. Aslında bu cemiyet II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da aynı isimle kurulan ve Osmanlılığı savunan cemiyetin devamı niteliğindedir. Cemiyetin kurucuları bütün doğu vilayetlerini Kürdistan içerisinde gösteriyorlar ve “*muzdarib durumda olan*” Kürt ve Ermenilerin birlikte çalışması gerektiğine inanıyorlardı. Kamuran Ali Bedirhan, İctihad'ta yayınlanan “*Kürdistan'ın Hazain-i Tabi'yesi*” başlıklı bir makalesinde, şunları yazıyordu: “*Kürdistan'ı teşkil eden Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleri ihtiva ettikleri madeni menabi' ve tabii hazain itibariyle Menalick-i Osmaniye'nin en zengin, terakkiye, müsa'id kısımlarındandır. Bu toprakların altındaki hazineler henüz değerlendirilmiş değildir. Bu hazinelerin değerlendirilebilmesi için muzdarip durumda olan Kürd ve Ermeni milletlerinin çalışması gerekmektedir. Biz felaketler, ıztırablar, mani'alar önünde yüksek bir alın taşıyan ve sönmez bir azm ateşiyle dertlere deva aramak isteyen*

16 Abdülhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul, 1994, s.375-376.

Kürd milletinin gençleri sıfatıyla ruhumuzu ümid ve metanetle dolduruyoruz... “ dedikten sonra vilayetlerin arazi taksimlerini veriyor ve makalesini şu cümleyle bitiriyordu: “ *Bu kadar varlığa sahip mazlum Kürdistan artık kurtarılmalı ve dimdik durmalıdır.*”¹⁷ İctihad’ın bu yayınlarına Hadisat ve Vakit gazeteleri cevap vermişler, Doğu Anadolu’da bir “*Kürdistan Meselesi*” olmadığından, Türk ve Kürdün İslam içerisinde bir bütün olduklarından bahsederek Kürtçülerin fikirlerini çürütmeye çalışmışlardır.¹⁸ Bir Ermeni olan Arshak Safrastian da 1948’de Londra’da yayınlanan kitabında Birinci Dünya Savaşı boyunca Kürtlerin mahvolduğunu, Erzurum, Van ve Bitlis bölgelerinden kaçan Kürtlerin Ermenilerle birlikte çalıştıklarını, mazlum Kürtlerin Türk idareciler tarafından ezildiğini, nihayet Kürtlerle Ermenilerin Paris’te anlaşmalarını (Bogos Nubar-Şerif Anlaşması) yazarak bu hareketi alkışlayacaktır.¹⁹ Safrastian’ın bu iddiaları tutarsızdır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı boyunca Kürt aşiretleri, Ermenilere ve Ruslara karşı Doğu Anadolu’yu korumuşlardı. 1919 yılı içerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da İngilizler lehine Kürtleri kışkırtan Binbaşı Noel de İstanbul’daki İngiltere Yüksek Komiserliği’ne gönderdiği raporunda, Kürtlerin hiçbir Ermeni’yi öldürmediklerini, fakat Ermenilerin birçok Kürdü öldürdüklerini belirtiyordu²⁰.

Bu bölgedeki eşkıyalık hareketlerinde İngilizlerin parmağı olduğu Erzurum Valiliği’nin ve XV. Kolordu’nun telgraflarından anlaşılıyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 22 Nisan 1919’da Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerini uyararak İngiliz subaylarının bölgedeki propagandalarına son verilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.²¹ Mustafa Kemal Paşa, IX. Ordu Müfettişliği görevine başladığı günden itibaren Doğu Anadolu’nun bir bütün olarak korunmasına dikkat etmiş, 10 Haziran 1919’da Sadaret’e gönderdiği telgrafta, Kürdistan’ın Osmanlı Devleti’nden ayrılması için bazı aşiretlerin yayın yoluyla pro-

17 *İctihad*, 5 Kanunuevvel 1334/5 Aralık 1918, No: 133, s.2845-2848.

18 *Hadisat*, 12 Kanunuevvel 1334/12 Aralık 1918, No:54; 14 Kanunuevvel 1334/14 Aralık 1918, No:56; *Vakit*, 16 Teşrinisani 1335/16 Kasım 1919, No:733.

19 Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, Londra, 1948, s.76.

20 *Documents On British Foreign Policy*, First Series, Vol.IV, London, 1952, s.695.

21 B.O.A. DH.ŞFR. 98/267.

paganda yaptıklarını, Cemil Çeto, Abdülkerim ve Ali Batı gibi Kürt liderlerinin halkı teşkilatlandırmaya çalıştıklarını belirterek, bunların hemen tutuklanmaları konusunda gerekenin yapılmasını istemiştir.²²

Mustafa Kemal Paşa, Hükümeti bu şekilde uyarırken 17 Haziran'da Amasya'dan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede Ermeni çetelerinin zulmünü yaşamış Vilayat-ı Şarkıyye ahalisinin fedakârlık konusunda daha anlayışlı olduğunu belirttiikten sonra şöyle diyordu: "*Milleti hür ve müstakil yaşatmaya matuf teşkilatın yani Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye'nin her nahiyeye varıncaya kadar teşmili esaslarını hazırlamak gereklidir... Bu sebepten ben Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tekmil milleti bir noktada etrafın da birleştirmek ve bunu cihana Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim. Erzurum'da tekmil Vilayat-ı Şarkıyye'nin murahhaslarından müretteb bir heyet buldurmak hususundaki fikir ve teşebbüsünüzü takdir ederim. Behemehal lazımdır...*"²³

Kazım Karabekir'in doğu temsilcileri ile ilgili yaptığı bu çalışmalar sonuç vermiş, Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubeleri Bitlis, Van ve Diyarbakır'da açılarak çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların ilk sonucu Erzurum Kongresi ile ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin temsilcilerinin katıldığı Erzurum Kongresi'ne Bitlis Vilayeti'nden altı temsilci katılmıştır: Bitlis Merkez Kazadan Derviş Bey, İsmail Efendi, Süleyman Bey, Siirt Kazasından da Müderris Hafız Mehmed Cemil ve Hafız Mehmed Hilmi Efendiler. Bu delegeler dışında kongre sırasında oluşturulan Heyet-i Temsiliye'ye Bitlis'ten Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Efendi ve Bitlis eski Mebusu Sadullah Efendi üye olarak seçildiler. Bitlis'ten kongreye delege olarak katılmayan bu iki kişinin Heyet-i Temsiliye'ye seçilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın bölgede nüfuzlu kişileri Milli Mücadele Hareketi'ne dahil etme gayesinin bir neticesi olarak görülmektedir. Zira hem Hacı Musa Efendi hem de Sadullah Bey bölgede etkin olan isimlerdendi.²⁴ Erzurum Kongresi sırasında da görüldü ki, Bitlis dele-

22 B.O.A.Sadaret Evrakı Meclis-i Vükela Müdevver (A.AMD. MV.) 107/9.

23 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1991, IV. s. 36-37

24 Dursun Ali Akbulut, "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", *Atatürk Üniversitesi*

geleri Doğu Anadolu’da kurulacak bir Ermenistan’ı kabul etmiyorlar, Osmanlı Devleti bütünlüğü içinde kalmayı her şeye tercih ediyorlardı.

Erzurum ve Sivas Kongreleri’nin Anadolu’nun bütünlüğüne dair aldığı kararlar uygulanırken Paris’te bir Ermeni- Kürt anlaşması olarak görülen Bogos Nubar-Şerif Paşa anlaşması İstanbul basınında Kürtler aleyhinde yazılar yazılmasına sebep oluyordu. 28 Ekim 1919 tarihli İleri Gazetesi’nde Kürtlerin Harekât-ı Milliye’ye muhalif olduklarına dair bazı haberler yer alıyordu. Bu haberler Kürt aşiretlerini harekete geçirmiş ve Erzurum’da yayınlanan Albayrak Gazetesi’ne gönderdikleri telgraflarda bu iddiaların aslı olmadığını belirtmişlerdir. Şumnu Sekban Aşireti adına Binbaşı Abdülmecid, Cemadanlı Aşireti adına Maksudbeyzade Hasan, harekât-ı milliye aleyhinde bulunmadıklarını, şimdiye kadar vatan uğrunda fedakâr bir şekilde çalıştıklarını, Türklerle Kürtlerin ayrılamayacağını, birkaç kişinin söylediği sözlerin kendileri için geçerli olmadığını bu telgraflarında dile getirmişlerdi.²⁵

Osmanlı Devleti ve daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İngilizlerin Kürtler üzerindeki faaliyetlerini sonuçsuz bırakmak için çeşitli tedbirler düşünmüş ve uygulamıştı. Bunlardan birisi, bölgede bulunan aşiretleri Osmanlı Hükümeti safına çekebilmektir. Bunun için VI. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ve Van Valisi Ali Haydar Bey aşiretlerle irtibata geçmişlerdi.²⁶ Bu bölgede uygulanacak olan Ermeni politikaları da İngilizler açısından “Kürdistan Misyonu” içinde

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, c. I, Sayı: 4 (12 Mart 1990), s. 54.

²⁵ *Albayrak*, 4 Kanunuevvel 1335/4 Aralık 1919, Sayı:49; İleri, 6 Kanunuevvel 1335/6 Aralık 1919, No: 686

²⁶ Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara, 1959, s. 23; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 30, 33-34; Ali İhsan Paşa bu raporlarından birinde özetle şu bilgileri veriyordu: “*Musul Vilayeti Arap değildir. Esasen Kürdistan muntakası Diyarbakır tarafından gelerek Mardin-Nusaybin-Sincar-Musul-Kerkük-Selahiyeye-Kızılribat hattı üzerinde ve doğusundaki bölgede uzanmaktadır. Bu hattın güneybatısı bedevi Araplarla meskündür. Mardin, Nusaybin, Sincar, Musul etrafı, Musul-Kızılribat doğusunda tamamen Kürt ve Türkler yaşamaktadır. Bir tek Arap yoktur. Erbil-Atınköprü-Kerkük-Dahok-Selahiyeye civarındaki birçok köyde tamamen halis Türkler yaşamaktadır. Bunlar IV. Murat zamanından kalmış mücahit ve hudut muhafızlar sülalesidir.*” (*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918)*, c. 3, 2’nci Kısım, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 625

problemler oluşturuyordu. İran'da Şıkak Aşireti Reisi Simko İsmail Ağa, Kuzey Irak'ta Şeyh Mahmud Berzenci ve yine aynı bölgeyi de içine alan bazen İran ile de irtibata geçen Şemdinan aşireti reisi Seyyid Taha, İngilizlerin bölge politikaları açısından önemli isimlerdi.²⁷

1919 yılı baharında, Güneydoğu Anadolu'da işlerin ters gittiğini fark eden İngilizler Bağdat'taki ajanlarından Binbaşı Noel'i, gelişmeleri lehlerine çevirmek için, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne göndermişlerdi. 7 Nisan 1919'da Musul'dan hareket eden Noel, Nusaybin, Mardin, Midyat, Diyarbakır, Malatya'da Eylül ayının ortalarına kadar süren araştırma ve gözlemlerde bulunarak bölgedeki aşiret reisleri ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerde Kürt milliyetçiliğinin gelişmesi üzerinde durdu²⁸. Doğu ve Güneydoğu aşiretleri İngilizlerin bu çalışmalarından kaynaklanan rahatsızlıklarını ve bölgenin Ermenistan yapılabacağı konusundaki düşüncelerini Babilî'ye gönderdikleri telgraflarla dile getirdiler. Diyarbakır, Bitlis ve Van valileri de durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirerek, İngilizlerin aşiretleri yönlendirmeleri ile ilgili politikalarına karşı alınması gereken tedbirlerin neler olması gerektiğini soruyorlardı. Doğu vilayetlerinden gelen müracaatları inceleyen Heyet-i Vükelâ, bölgeye asker göndermenin mümkün olmadığını, hazinenin de buna imkân vermediğini, ancak durumun İngiltere Yüksek Komiserliği'ne bildirildiğini, İngilizlerin iğfallerine kapılan aşiretleri kazanmak için bunlara madalya veya unvan verilebileceğini, eğer bu tedbir yeterli olmazsa bölgeye oralarca iyi tanınan, sözü geçer, faziletli ve karakteri muteber kimselerden nasihatçiler gönderilmesinin uygun olacağına karar vererek durumu Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetlerine bildirdi.²⁹ 22 Nisan 1919'da Dâhiliye Nezareti Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetlerine gönderdiği gizli telgrafta, İngiliz zabıtlarının Dersim'e adam ve para göndererek Kürtleri Osmanlı Hükümeti aleyhine tahrik ve o havalide bir mesele çıkaracakları rivayet olduğundan gerekli tedbirlerin alınarak asayişin teminini istemişti. Ayrıca bu tür

27 B.O.A. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.) 50-3/25, lef. 31; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 393.

28 Mim Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C.Noel'in "Kürdistan Misyonu"*, İstanbul, 1990, ss. 21-40.

29 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I. Kitap, s. 134-135.

teşebbüslerin önlenmesi için de Harbiye Nezareti'nde bir komisyon kurulmuştu.³⁰

Bütün bu gelişmeler Milli Mücadele boyunca bölgedeki milli direniş yönündeki çalışmaların ne kadar karmaşık ve güç olduğunu gösteriyordu. Askeri birlikler bu bölgedeki milli direnişin örgütlenmesini de sağlayacaklardı. Zira İngilizler özellikle İstanbul Hükümeti üzerinde baskıda bulunarak direniş taraftarı sivil yöneticileri görevden aldirmayı başarmışlardı. Ancak askeri yönetim bu baskılara boyun eğmeyerek Osmanlı Devleti'nin geleceğini halkın birlik halinde bir arada tutulmasına bağlı görmüşler, görevlerini terk etmemişlerdi. Heyet-i Temsiliye'nin Sivas Kongresi sonunda Anadolu'daki kontrolü ele almasından sonra atamalar bu heyet tarafından yapılacaktı. Bölgenin güneyindeki ve Batı Anadolu'daki İngiliz, Fransız ve Yunan işgalleri, bu yönüyle aşiretlerle İstanbul Hükümetini ve sonra da Heyet-i Temsiliye'yi birleştirici bir rol oynamıştır.

İşgallere Tepkiler ve Zaferleri Tebrikler

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Güneydoğu şehirlerinde Fransız işgali ve İstanbul'un işgali Milli Mücadele döneminin belirleyici olaylarından olmuştur. Bu işgallere karşı Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden de çeşitli tepkiler gelmiştir. Bu tepkiler ve Batı Cephesi'ndeki gelişmelere karşı gösterilen hissiyat, bölge halkının Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak azminin birer göstergesidir. Birçok aşiret İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine, Osmanlı Hükümeti'ne ve TBMM Başkanlığı'na bu düşüncelerini açıklamışlardır.

Bölge valileri 1919 yılı Mart ayı ortalarından itibaren vilayetlerindeki aşiret reislerini merkezlere toplamaya başlamışlardı. Van'a gelen aşiret reislerinin hükümete bağlılıklarının devamı için her türlü fedakârlığa hazır olduklarını gören Vali Haydar Bey, ahalinin ve aşiretlerin Sadarete, ABD Başkanı Wilson'a, İngiltere ve Fransa'ya müracaatlarını istemiş ve bunlara telgraflar çektirerek Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini bildirmelerini sağlamıştır. 1916-1917 yıllarında Bitlis'te valilik yapmış olan Haydar Bey, 25 Nisan 1919 tari-

30 B.O.A. DH.ŞFR. 98/267.

hinde, Van ve Bitlis vilayetlerinin bütün aşiret reislerini Abdurrahman Gazi Tekkesi önünde topladı. Aşiret reisleri Hilafete ebediyen sadık ve bağlı kalacaklarına dair yemin etmişler ve Padişaha telgraf çekmeye karar vermişlerdi. Dâhiliye Nazırı Mehmed Ali Bey 3 Mayıs'ta Haydar Bey'i bu başarısından dolayı takdir ediyordu.³¹ İngilizler bu toplantıdan haberdar olarak, Osmanlı Hükümeti'ni ikaz edince Dâhiliye Nezareti 27 Nisan 1919'da Bitlis, Diyarbakır ve Van vilayetlerine gönderdiği telgrafla, Van dâhilinde bazı aşiretlerin İngilizlere saldırmak için ittifak yaptıkları haber alındığından aşiretlerin bu gibi hareketlerden men edilmesini ve bunlara destek verilmemesini istedi.³² Ancak bu ikazdan yaklaşık iki hafta sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından ilhak kastrıyla işgali bölge aşiretlerini harekete geçirdi. Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetleri merkezlerinde, sancak ve kazalarında mitingler düzenlenerek, İstanbul'da çeşitli makamlara telgraflar çekilerek işgaller protesto edildi. Bu telgraflardan bir kısmı şu şekildedir:

Bitlis'ten 21 Mayıs 1919'da Sadarete iki ayrı telgraf gönderildi. Bitlis'in ileri gelenlerinden eski mebus Sadullah, Müftü Abdülmecid, Sulhâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi gibi isimlerin imzalarını taşıyan telgrafta, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali protesto edilmiş ve bu işgalin ortadan kaldırılması için Bitlislilerin hayatlarını fedaya hazır oldukları bildirilmiştir.³³

Bitlis'in dışında Siird'ten 19 Mayıs'ta ve 23 Haziran'da Sadarete, Hariciye Nezareti'ne ve İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine, Siird Sancağı Mitingler Reisi Müftü Halil Hulki imzalı gönderilen iki ayrı telgrafla işgal protesto edilmiş ve telgrafın sonunda bütün aşiretlerin çocuklarıyla beraber milli ve dini dava uğrunda çalışmaya hazır oldukları ifade edilmişti.³⁴

31 B.O.A. DH.ŞFR. 99/41.

32 B.O.A. DH.ŞFR. 98/326

33 B.O.A. A.VRK. 832/63; A.VRK. 832/64

34 Telgrafın dikkat çeken bölümü şu şekildeydi: "...İzmir'in maruz olduğu felaket üzerine heyecana gelen ahalimiz her gün fevc fevc kazalardan köylerden ve nahiyelerden livaya gelerek mitingler akdediyorlar. Yunanilerin cezalandırılması, güzel yurdumuzun loş payesinden kurtarılması ve temizlenmesi, zararlarımızın tazmin, masum ahalinin refahlarının temin edilmediği takdirde artık beklediğimiz adaletten tamamen ümidi-

Diğer bir telgraf Garzan'dan Sadaret'e, Garzan Kaza Belediye Reisi Mehmed Sıdkı imzasıyla 27 Mayıs 1919 tarihinde gönderilmişti. Gönderilen başka bir telgrafta da, İzmir Vilayetinin işgali haberinin ahali ve aşiretler üzerinde çok kötü bir etki meydana getirdiğinden bahsedilerek bu şehrin kurtarılması için her türlü fedakârlığa hazır olduğu bildiriliyordu.³⁵

Diyarbakır'dan 18 Mayıs, 20 Mayıs, 22 Mayıs ve 23 Mayıs 1919'da Sadarete gönderilen 5 ayrı telgrafla işgal protesto edilmiştir. Bu telgraflarda, Müftü İbrahim, Na'kib Bekir, Belediye Reisi Abdurrahman ve Diyarbakır şeyhlerinin imzaları yer almaktadır ki, bu imzalar bölgedeki aşiretlerin bu konudaki hassasiyetini açıkça göstermektedir.³⁶

Diyarbakır'da bulunan Muş mültecileri de 21 Mayıs'ta, Wilson'a hitaben yazdıkları ve Sadarete gönderdikleri, Bitlis mültecileri namına Meşâyih-i Kadiriyyeden Abdulkadir'in ve Bitlis eşrafından altı kişinin imzaların taşıyan telgraflarında önemli noktalar üzerinde duruyorlar, İzmir'in tarihen ve ırken Türk olduğuna vurgu yaparak Wilson prensiplerinin ve adaletin uygulanmasını istiyorlardı.³⁷

mizi keserek sancağımızın bütün sakinleri aşiretler ve kabileler çocuk ve ihtiyarlara varıncaya kadar kelimetullahın ihya ve âlâsı, ihvan-ı dinimizin ervah-ı masumanesi uğrunda hayatımızı feda etmeye sarsılmaz bir azm ile amadeyiz. Maruzatımızın insanîyet ve medeniyet namına isal ve iblağını bugün dahi münakid mitingimizde mevcut mücehhez yirmi sekiz bin dilâver ve otuz bin çocuktan ibaret bulunduğumuz halde ref'i avaze talep ve rica eyleriz.” (B.O.A. A.VRK. 837/99; Mehmet Şahingöz, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1986. s. 222-223; Hamdi Buyulluoğlu, “Milli Mücadele Başlıyor” BTTD., sayı:22, Belge:III, s. 41. Telgrafların tam metinleri için bkz. Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto (İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları)*, İstanbul, 2007.)

35 B.O.A.A.VRK.834/89.

36 B.O.A.A.VRK. 832/12; A.VRK. 832/14; A.VRK. 833/92

37 Dikkat çekici olan telgrafta şöyle deniliyordu: “... Sör, biz Türkler mefkûre-i adaletinizin zâde-i tâbiyeti olan o yeşil poşideli desatir-i adalet karşısında hâlâ başları yukarıda gezen silahlarımızı indirdik. Fakat mefkûre-i adaletler doğuran büyük Wilson gözümüzün önünde yaptığımız zerrin poşidenin arkasında Yunanlılar İzmir'de yeni bir dram oynadılar. Ayaklarına kadar yetiştirdikleri masum kanları, İzmir Müslüman çocuklarının bargâh-ı ilahiye yükselen feryad ve istimdadları bizi uyandırdı. Avrupa ve Amerika'nın rical-i muazzaması eğer bizim gibi beşerin ensal ve ahfadı ise Müslümanlıktan başka günahı olmayan biz Müslümanları bir avuç toprak için bir avuç kanda boğmamak, beşeriyetin alnına yeni baştan siyah lekeler sürmemek insaf ve vicdanı

Beşiri'den Sadarete gönderilen, Beşiri Kazasında sakin Roman Aşireti Reisi Mehmed Emin, Şitak Aşireti Reisi Hasan, Aligân Aşireti Reisi Hasan Fehmi imzalı 29 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Yunanistan'ın uluslararası hukuku ayaklar altına alan işgali protesto edilerek işgalin bir an önce sona erdirilmesi için her türlü fedakârlığa hazır olduğu belirtiliyordu.”³⁸

Silvan'dan 17 Mayıs 1919'da Sadarete³⁹, Viranşehir'den 11 Haziran 1919'da Padişaha gönderilen telgraflarda da işgal protesto ediliyordu.⁴⁰ Mardin'den 18 Mayıs 1919, 21 Mayıs 1919 ve 26 Mayıs 1919 tarihli, Sadarete gönderilen telgraflarda işgal protesto ediliyordu.⁴¹ Cizre, Midyat ve Savur aşiretleri de gönderdikleri telgraflarda aynı konular üzerinde durarak vatanın müdafaası konusunda üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye hazır olduklarını belirtiyorlardı.⁴²

İzmir'in işgaline dair olan bu tepkiler peşinden Batı Cephesi'ndeki direniş başlattı. Doğru aşiretleri bu telgraflardaki duygularını bu dire-

diriğ etmemelidirler. Yoksa o poşidenin arkasında mücerred birer vakt ve keza bizleri boğmak, yurtlarından ana topraklarından ayırmak gayesi istihdaf olunuyor ise, varlığını beş sene evveli Ruslara çiğerpârelerini ayaklar altına terk ederek vatanın bu cüz'-i azizine sığıman iltica eden Allah'ın merhametinden başka ilticagâhı kalmayan biz milyonlarca insanlar, kanun-ı beşeriyetin mağduru olarak kaydettiği sûret-i cariyeye müraacaat ıztırarında kalacak kurun-ı evveliyi yad ettirmeye çalışacağız. İzmir tarihen, ırken Türklüğün yurdu hâsılı Türkler'in ocağıdır. Yunanlılar hâlâ kolları sör Wilson'un adalet emelleriyle bağlı bulunan Türklerin o güzel İzmir'i, o binlerce senelik yurdunu, insanlarını boğmak suretiyle yok etmek fikrine sahip bulunuyor. O yurdumuzu tahliye etmemek inadında ısrar ediyor ise sör Wilson'un adalet düsturlarının iflasını ilân ile iplerimizi kırmak, Avrupa'nın o saf ve adaletini inkâr etmek insani kaidelerine ittiba edeceğiz. Sör Wilson'un mütehasıs Avrupa rical-i muazzamanın huzuru azametine çıkacağız. Bu telgrafnamemiz milyonlarla talib ve muntazır-ı hak ve adalet isteyenlerin muhassal-ı vicdanıdır ki onların tercüman-ı efkâr ve imanınız. Avrupa'nın havsala-i adaletinden bugünlerde doğacak bir barika-i hakk ve adalet Yunanlıların yeşil toprağını ma'sum kanlarıyla kızarttığı o güzel İzmir'imizin mazlum şehidlerimizi Allah'ına giden ruhları şad ve tenvir etmek ve insaf (okunamıyor) olub isteseydik desatir-i adaleti Avrupa'nın hak ve adalet davacıları huzurunda tekrar gasemallahü (yemin ediyoruz).” (B.O.A. A.VRK. 834/87).

38 B.O.A. A.VRK. 835/16.

39 B.O.A. A.VRK. 833/20; Hamdi Atamer, “Millî Direnme”, BTDD. Sayı 11 (Temmuz 1968), Belge: 1; Şahingöz, adı geçen tez, s. 194.

40 B.O.A.A.VRK. 837/24.

41 B.O.A.A.VRK. 833/49; A.VRK. 834/88..

42 B.O.A.A.VRK. 837/81; A.VRK. 832/27; A.VRK. 832/7; A.VRK. 834/65. .

nişte açıkça gösterdiler. Ayrıca İzmir'in işgalinde gösterilen hassasiyet bu cephedeki gelişmelere karşı da gösterildi. İzmir'in işgali üzerinden bir buçuk yıl geçtikten sonra İnönü'de kazanılan zafer üzerine Bitlis'ten, bölgenin dini lideri Küfrevizade Abdülbaki Efendi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben 14 Ocak 1921 tarihli gönderdiği tebrik telgrafında, "*Asakir-i Nusret müessir-i Osmaniye'nin Garp Cephesindeki büyük muvaffakiyetini zat-ı vilayetpenahiden telakki ederek zat-ı âlileri ve bütün Osmanlı ordusunu tebrik eder devletlü İsmet Paşa hazretlerine saygılarımın takdimini rica eylerim ferman.*"⁴³ diyordu.

İnönü Savaşı'ndan sonra Sakarya Savaşı sırasında da Bitlis ve çevresindeki şehirlerin halkı, desteklerini TBMM'ye gönderdikleri telgraflarla gösteriyorlardı. Beşiri'den Sakarya Savaşı günlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne destek olduğu, Türk-Kürt ayırımının kabul edilmediği ile ilgili destek telgrafı 31 Ağustos 1921 tarihliydi. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Münir, ulema ve şeyhlerden Celal, Belediye Reisi Ömer imzalarını taşıyan bu telgrafta, Avrupalıların Haçlı zihniyetiyle Yunanlıları destekleyerek yaptıkları saldırılarında fedilmesi için dualar edildiği, düşmanları vatandan atana kadar bu büyük cihada malen ve bedenen fedakârlığa amade bulunduğu beyan ediliyordu⁴⁴.

Yine Sakarya Savaşı günlerinde Genç'ten Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen 22 Ağustos 1921 tarihli, ahali adına Belediyesi Reisi Mehmed, Şeyh Eyüp, Müftü İlyas, Şeyh Abdullah imzalarını taşıyan telgrafta, hükümet konağı önünde büyük bir miting yapıldığı belirtilerek, "*...Allah'ın yardımı ile bu büyük cihat, mukaddes vatanımızda bulunan düşmanları mahvetmek emel ve gayesine ulaşmak için malen ve canen sonuna kadar sebat ve her türlü fedakârlığa cesaret etmek kesin azminde bulunduğumuz ve kesin zaferi yüce Allah'tan temenni ve niyaz etmekle olduğumuzu arz ederiz.*"⁴⁵ deniliyordu.

43 Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C. A.) A:VII-2-b, D:91, F:3-42. Tebrik telgraflarının tam metinleri için bkz. Haluk Selvi, Bülent Cırık, Milli Mücadelede TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Destek ve Tebrik Telgrafları, Ankara, 2013.

44 Hâkimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1921, No: 286.

45 Hâkimiyet-i Milliye, 7 Eylül 1921, No:285.

Sakarya Savaşı günlerinde Kiğı'da yapılan mitingle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderilen 27 Ağustos 1921 tarihli telgrafta, milli hukukun temini uğrunda fedakâr ordunun icra etmekte olduğu kahramanca harekât tebrik ediliyor, zafer için kendilerinin de yemin ettikleri ve Misak-ı Milli uğrunda malen ve canen her türlü fedakârlığa amade oldukları bildiriliyordu.⁴⁶

Muş'ta 22 Ağustos 1921 tarihinde binlerce ahali, ulema, aşiret reisleri, memurlar, görevli mebuslar da hazır oldukları halde hükümet civarında toplanılarak bir miting yapılmıştır. Miting sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Anadolu Ajansı'na gönderilen telgrafta, kanlarının son damlasını akıtıncaya kadar çalışmak üzere ahd ve yemin ettikleri belirtilmiştir.⁴⁷

Siirt'ten 16 Ağustos 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na, Siirt Müftüsü Ömer Niyas, Belediye Reisi Hamit imzasıyla gönderilen telgrafta, Sakarya zaferini kutlamak için binlerce vatandaşın Siirt Cami-i Kebiri önünde toplandığı, istiklal gayesinin elde edilmesi için milli dava uğruna orduya her türlü fedakârlığı bedenen ve malen yerine getirmeye amade oldukları samimi bir lisan ile beyan edilmişti.⁴⁸

Eruh'tan 22 Ağustos 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen, Umum Behtan Aşireti namına Müdafaa-i Hukuk Reisi ve Eruh Müftüsü Muhiddin, Eruh Belediye Reisi Hakkı, Şırnak Kazası Müdafaa-i Hukuk Reisi İzzet Süleyman imzalı destek telgrafında, “... *alçak düşmanı tamamen mahvedinceye kadar malen, bedenen her türlü fedakârlığı bütün mevcudiyetimizle yapacağımızı ilan ederiz ve selam ve hürmetimizin mukaddes, muhterem, kahraman ordumuza tebliğini rica eyleriz.*”⁴⁹ deniliyordu.

Pervari'den Sakarya Savaşı sırasında 22 Ağustos 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne gönderilen destek telgrafında, yapılan büyük mitingden, edilen dualardan bahsedilerek “... *Tebaası bulundu-*

46 Hâkimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1921, No:286; Açıksöz, 8 Eylül 1921, No:278.

47 Hâkimiyet-i Milliye, 24 Ağustos 1921, No: 271.

48 Hâkimiyet-i Milliye, 25 Ağustos 1921, No: 272.

49 Hâkimiyet-i Milliye, 26 Ağustos 1921, No: 273.

ğumuz muazzam Türkiye'mizin istiklal ve hâkimiyeti uğrunda muhteşem ordumuza iştirakle aşiretlerimizden tek bir nefer kalıncaya kadar malen ve bedenen müdafaa azim ve sebat etmeye ahd ve yemin etmekte olduğumuzun arzına cesaret eyleriz."⁵⁰ deniliyordu.

Varto'dan Sakarya zaferini tebrik için 12 Eylül 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderilen telgrafta, "*...Biz de bu maksat uğrunda malen bedenen her türlü fedakârlığa hazırız. Sizden çalışma ve gayret bizden her türlü muavenet, Hakk'ın lütuf ve inayet kardeşlerimiz.*" deniliyordu.⁵¹

Bu telgrafların çekildiği sırada bölge halkının önemli bir kısmı Batı Cephesi'nde ordu içerisinde yer alıyordu. Milli Mücadelede Bitlis ve çevresinin Osmanlı Devleti bütünlüğü içinde yaşamak azmini gösteren bu telgraflarda dini ve siyasi liderler ön plana çıkmaktadır. Bitlis Vilayeti'nde toplumun her tabakası Milli Mücadele hareketine destek vermiştir. Bölgede öne çıkan siyasi ve dini liderler ekte düzenlenen listede verilmiştir.

Bitlis Vilayeti'ndeki siyasi ve dini liderlerden oluşan bu isimler batı, doğu ve güney cephelerindeki bağımsızlık mücadelesinde, İngiliz, Fransız ve Yunan işgallerinin ortadan kaldırılmasında bölge halkının savaşa katılmalarını sağlamışlardır. Harekete destekte ön plana çıkan şey Osmanlı Devleti etrafında birlikte yaşama arzusudur.

Sonuç

Bitlis Vilayeti, Birinci Dünya Savaşı sırasında altı ay Rus işgalini yaşamış ve savaşın doğu cephesindeki yükünün bütün ağırlığını üzerinde hissetmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin bu bölgedeki bağımsız devlet kurma çabalarının son aşamasını Milli Mücadele döneminde de gören Bitlisliler bu düşüncenin uygulanmaması için çalışmışlardır. Bitlis ve çevresi 1918–1921 yıllarında Osmanlı ülkesinin yaşadığı iktisadi ve siyasi sıkıntıların tamamını yaşamış olan bir bölgedir. Bölge Milli Mücadele sırasında güneyden komşusu olan İngilizlerin tehdidine, Ermenilik ve Kürtçülük propagandasına maruz

50 Hâkimiyet-i Milliye, 5 Eylül 1921, No:283.

51 Hâkimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1921, No: 291.

kalmıştır. Bütün bu propaganda ve tehditlere karşı bölge halkı birlik içerisinde Osmanlılık düşüncesinden ayrılmamışlar, vatanın savunulması konusunda üzerlerine düşen fedakârlığı yerine getirmişlerdir. IX. Ordu Müfettişliği görevine gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu bölgedeki Kürtçülük faaliyetlerine karşı müdafaa-i hukuk cemiyetleri aracılığı ile bölge halkını birleştirmeye çalışmıştır. Bu gayret ve çabalar, İngilizlerin yerleşmek istedikleri Bitlis ve çevresine nüfuzlarını engellemiştir. Bölgedeki aşiretler de milli hareket içerisinde, Osmanlılık ve İslam ruhu ile yer almışlardır. İstanbul'daki makamlara ve TBMM'ye çekilen telgraflar, yapılan mitingler bu düşünceleri desteklemektedir. Bu telgraflarda ve yapılan mitinglerde ortaya çıkan milli ve dini ruh Batı Cephesindeki savaşlarda açıkça görülmüştür.

EK: Bitlis ve Çevresinde Milli Mücadeleye Destek Veren Dini ve Siyasi Liderler

Bitlis Eski Mebusu Sadullah, Müftü Abdülmecid, Sulhzâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi, Şemsizâde Abdalbaki, eşraftan Yusuf, Arif, Abdulgani, Küfrevizade Abdülbaki, Garzan Kazası Belediye Reisi Mehmed Sıdkı, Bitlis Kadiri şeyhlerinden Abdulkadir, Muş eşrafından Hacı Halid, şeyhlerden Mustafa, eşraftan Hacı, Abdülhamid, Sadık, Şemseddin, Sıdkı, Osman, Reşid, Hacı, ulemadan Selami, Yusuf, Ahmed, Mahmud⁵².

Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Siirt eski müftüsü Halil Hulki (Aydın) Efendi. Cemiyetin üyeleri, Ömer (Atalay), Siirt Belediye Başkanı Hamit Bey. Eruh ve Pervari aşiretleri, Siirt Müftüsü Ömer Niyas, Belediye Reisi Hamit, Eruh'ta Umum Behtan Aşireti namına Müdafaa-i Hukuk Reisi ve Eruh Müftüsü Muhiddin, Eruh Belediye Reisi Hakkı, Şırnak Kazası Müdafaa-i Hukuk Reisi Süleyman, eşraftan Mustafa, eşraftan Eruh Aşireti Reisi Yakup⁵³.

Pervari Kazası şeyhlerinden Abdullah, Şeyh Musa, Van aşireti Reisi Mustafa Paşazade Nail, Milaslar Aşireti Reisi Akid, Varto Belediye Reisi Ahmet, Hayranlı Aşiret Reisi İsmail, Çörmed Aşiret Reisi

52 B.O.A.A.VRK. 832/63; C.A. A:VII-2-b, D:91, F:3-42;B.O.A.A.VRK.834/89.

53 C.A. A:VII-2-b, D:91, F:1-35; Hakimiyet-i Milliye, 26 Ağustos 1921, No: 273.

Veli, Bulan Aşiret Reisi Kâni, eşraftan Abdullah, Nusret, Halil, Cibranlı Aşireti Reisi Kasım, sonraki Belediye Reisi Ahmed, Ulemadan Halid, Meşayihden Ahmed, Eşraftan Halil, Mehmed Ali⁵⁴.

Mardin Belediye Reisleri Kasım, Abdülmecit ve Hakkı beyler, Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet, Mardin Müftüsü Hüseyin, Nakibüleşraf Ensarizade Mehmed Ali, ulemadan Abdülcemil, Ahmed, Numan, Mehmed Tahir, şeyhlerden Mehmed Tahsin, eşraftan Abdulkadir, Derviş, Kasım, Abdürrezzak, Mollazâde Abdülkadir, Abdülmecid, Eyüb, İshak, Süleyman, Necib, Abdülkerim, Abdülhamid, Bayraktarzâde Ali, Halil Ragıp, Nureddin, tüccardan Zühdü, Halim, Şeyh Musa Abdullah, Şeyhzâde Abdülkadir, Abdülmecid, Halil, Hüseyin, İbrahim, Abdulgani, Mehmed Tahir, Şeyh Mehmed, Abdülkerim, Mehmed Ali, Abdürrezzak, Abdurrahman, Belediye Tabibi Rıfat⁵⁵.

Midyat Müdafaa-i Hukuk ve Midyat Belediye Reisi Reşit ve Hamza, Höpergi(?) aşireti Reisi Halim, Beyori(?) aşireti Reisi İbrahim, Dekşeri(?) aşireti Reisi Bedrettin, Meslemil(?) aşireti Reisi Halil, Midyat'dan Şem'un, Sami. Cizre Müftüsü Hilmi, Belediye Reisi Osman⁵⁶.

Bingöl Belediyesi Reisi Mehmed, ulemadan Molla Mehmed, şeyhlerden Şeyh Eyüp, Müftü İlyas, Şeyh Abdullah, ulemadan Ali, Kiğı Belediye Reisi Tevfik, Batman (Diyarbakır'ın Beşiri Kazası) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Münir, ulema ve şeyhlerden Celal, Abdurrahman, Belediye Reisi Ömer, Behram Nahiyesi eşrafından Ahmet. Batman'dan Roman Aşireti Reisi Mehmed Emin, aynı aşiretten Abdullah, Roman Aşireti Reisi Abdülhamid, Şitak Aşireti Reisi Hasan, Aligân Aşireti Reisi Hasan Fehmi⁵⁷.

Diyarbakır Belediye Reisi Abdurrahman, Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsilcisi Arif, ulemadan Salih, şeyhlerden Şeyh Ahmet, Şeyh Şükrü, İbrahim Hakkı, ulemadan Abdurrahman Reşad⁵⁸.

54 Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya:3, Gömlek: 4, Belge: 3-4.

55 B.O.A.A.VRK. 834/88.

56 B.O.A.A.VRK. 837/81.

57 B.O.A.A.VRK. 835/16.

58 Hakimiyeti Milliye,6 Eylül 1921, No:284.

Silvan ulemasından Hamit, Abdullah, Yakup, Abdurrahman, Abdülkadir, Hüseyin, Suphi, Osman, Silvan ümerasından Sadık, şeyhlerden Nurettin, Mehmet, eşraftan Mehmet, Tahir Ali Galip, Ahmet, Yusuf, Ömer⁵⁹.

Lice Lice Kazası Müftüsü Ahmed-el- Hacı, ulemadan eski müftü Abdülmecid, Faik, Hatip Mehmed, İmam Mehmed, Belediye Reisi Abdurrahman, Hani ümerasından Mustafa Bey, Galip, Rüştü, Hakkı Bey, Hüseyin Bey, Zarefya ümerasından Rıza, Hacı Hüseyin, Ali Ağa, Hacı Ali Ağa, Mahmud Ağa, Hacı Mehmed, Hacı Said, Tahir, Mustafa.Çermik Ergani Müftüsü Hüsnü, Şeyh Abdülkadir, Belediye Reisi Osman⁶⁰.

Ergani Belediye Reisi Zülfikar, ulemadan İbrahim, Belediye azası Seyfullah, Mehmet, eşraftan Ali, Hakkı, Mustafa, Osman, Saib, Veli, Mehmet, Çukur Mahalle İmamı Hüseyin⁶¹.

59 Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1921, No:283.

60 Hâkimiyet-i Milliye, 11 Eylül 1921, No:289.

61 Hakimiyeti Milliye, 7 Eylül 1921, No:285.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Babialı Evrak Odası (B.E.O.) Sadaret Evrakı Meclis-i Vükela Müdevver (A.AMD. MV.), 107/9.

Babialı Evrak Odası (B.E.O.) Sadaret Evrakı (A.VRK.) 832/12; 832/27, 833/92; 833/49; 834/87; 834/89; 835/16; 837/99.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umum (DH. İ-UM.) 19-10/1-6.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS) 50-3/25.

Dâhiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat (DH. SN-THR.) 82/55.

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 92/255; 97/121; 98/267; 98/326, 99/41.

Cumhurbaşkanlığı Çankaya Arşivi (C.A.)

A:VII-2-b, D:91, F:3-42; A:VII-2-b, D:91, F:3-42; A:VII-2-b, D:91, F:1-35.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Dosya:3, 4/3-4.

Gazeteler

Açıksöz, 8 Eylül 1921, No:278

Albayrak, 4 Kanunuevvel 1335/4 Aralık 1919, No:49

Hadisat, 12 Kanunuevvel 1334/12 Aralık 1918, No:54

Hadisat, 14 Kanunuevvel 1334/14 Aralık 1918, No:56

Hakimiyet-i Milliye, 24 Ağustos 1921, No:271

Hakimiyet-i Milliye, 25 Ağustos 1921, No:272

Hakimiyet-i Milliye, 26 Ağustos 1921, No:273

Hakimiyet-i Milliye, 5 Eylül 1921, No:283

Hakimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1921, No:284

Hakimiyet-i Milliye, 7 Eylül 1921, No:285

Hakimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1921, No:286

Hakimiyet-i Milliye, 11 Eylül 1921, No:289
 Hakimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1921, No:291
 İctihad, 5 Kanunuevvel 1334/5 Aralık 1918, No:133
 İleri, 6 Kanunuevvel 1335/6 Aralık 1919, No:686
 Vakıf, 16 Teşrinisani 1335/16 Kasım 1919, No:733

Diğer Kaynaklar

- Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım*. C. I. İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.
- Akbulut, Dursun Ali. “Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?” *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi* 1, sayı: 4 s.44-55. Erişim Tarihi: 12 Mart 1990.
- Arınç, Kenan. “Bitlis’te Nüfus Hareketleri.” *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sayı: 21. 1995.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II. Cilt, 2. Kısım, Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara, 1978.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918), c. 3, 2’nci Kısım, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Çay, Abdülhaluk. *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1994.
- Çeliker, Fahri. “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3, sayı: 8. (Mart 1987): 379-392.
- Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol. IV, London, 1952.
- Evsile, Mehmet. “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 12, sayı: 36 (Kasım 1996): 911-926
- Gökbilgin, Tayyib. *Milli Mücadele Başlarken*. Birinci Kitap. Ankara: TTK Yayınları, 1959.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia*. Vol. I., Los Angeles, 1990.

- Karpat, Kemal. *Ottoman Population (1830-1914)*. Wisconsin, 1985.
- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993.
- Öke, Mim Kemal. *İngiliz Ajansı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu"*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Safrastian, Arshak. *KurdsandKurdistan*. Londra: Harvill Press, 1948.
- Selvi, Haluk ve Cırık, Bülent. *Milli Mücadelede TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Destek ve Tebrik Telgraflar*. Ankara: TBMM Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Selvi, Haluk. *İşgal ve Protesto (İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları)*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Şahingöz, Mehmet. "İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Ankara, 1986.
- Törehan, Serdar Mehmet. *Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu*. Van: Yüzüncü Yıl Üniv. Bitlis Meslek Yüksekokulu Yayınları, 1995.
- Tuncel, Metin, "Bitlis", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 6.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Osmanlı Cep Atlası*, Dersaadet, 1323.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları. 1976.